

FOL® 312

© MAK GRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.
SERTİFİKA NO: 44396

TARİH 26
OSMANLI TARİHİ 12

OSMANLI'DA AHLAK BUHRANI
–BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TOPLUM, SİYASET VE TOPLUMSAL CİNSİYET–
ÇİĞDEM OĞUZ

ÇEVİREN: ERTAN AKKAŞ

ÖZGÜN ADI: *MORAL CRISIS IN THE OTTOMAN EMPIRE*
–*SOCIETY, POLITICS, AND GENDER DURING WWI*
EDİSYON: © BLOOMSBURY, 2021

EDİTÖR: ÜMİT KURT
YAYINA HAZIRLAYAN: DERYA ÖNDER
SON OKUMA: CANSU AKSOY
GÖRSEL YÖNETMEN: NURULLAH ÖZBAY
GRAFİK TASARIM VE UYGULAMA: TAVOOS

ISBN 978-625-6584-05-1

BASKI: AYRINTI BASIM YAY. VE MAT. HİZ. SAN. TİC. A.Ş.
MATBAA SERTİFİKA NO: 49599

1. BASKI: KASIM 2023

İLETİŞİM ADRESLERİ
CİNNAH CD. KIRKPINAR SK. 5/4
06420 ÇANKAYA ANKARA
TEL.: 0312. 439 01 69
www.folkitap.com
bilgi@folkitap.com
siparis@folkitap.com
www.twitter.com/folkitap

ÇİĞDEM OĞUZ

Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde lisans, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Modern Türk Tarihi Enstitüsü'nde yüksek lisans eğitimini tamamladı. Doktora derecesini 2018 yılında Leiden Üniversitesi Bölge Araştırmaları Enstitüsü Türk Araştırmaları Programı ve Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nden aldı. Napoli Üniversitesi'nde doktora sonrası araştırmacı olarak çalıştı. Bolonya Üniversitesi'nde çalışmalarına devam etmektedir. Başlıca eserleri: *Negotiating the Terms of Mercy: Petitions and Pardon Cases in the Hamidian Era* (2013), *Barnathan Apartmanları* (2016).

ERTAN AKKAŞ

Lisans eğitimini Ankara Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü'nde 2017 yılında tamamladı. 2019 yılında Siyasal Kitabevi & Phoenix Yayınevi'nde editör pozisyonunda çalışmaya başlayan Ertan Akkaş, 2020 yılından itibaren Avrupa Birliği Erasmus+ programı dâhilinde Litvanya'da 1 yıl süreyle işgücü piyasası üzerine saha çalışmasına dair Kaunas Teknoloji Üniversitesi'nde gerçekleştiren projede Ankara Üniversitesi'nin temsilcisi olarak yer aldı. 2020 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde aynı bölümde Yüksek Lisans eğitimine başladı. Yayıncılık hayatına 2021 yılından beri Yayın Koordinatörü olarak devam etmektedir. Çalışmaları arasında Toplumsal Araştırma Yöntemleri, Devlet Teorisi gibi eserler yer almaktadır.

İÇİNDEKİLER

ŞEKİLLER VE HARİTALAR	10
TEŞEKKÜR	11
KISALTMALAR	14
1	
GİRİŞ	19
2	
AHLAK ÜZERİNE ENTELEKTÜEL TARTIŞMALAR VE AHLAK BUHRANI YORUMLARI: DİNİ AHLAKA KARŞI SEKÜLER AHLAK	55
3	
GENEL AHLAK, FURUŞ VE KÜLTÜREL ALGILAR	124
4	
SÖYLEM İLE GÜNDELİK GERÇEKLER ARASINDA AHLAK	176
5	
AHLAKİ ÇÖKÜŞÜN MERKEZİNDEKİ AİLE: OSMANLI MÜSLÜMAN AİLELERİNİN KORUNMASINI VE ISLAHINI HEDEFLEYEN MEVZUAT	206
6	
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE AHLAK BUHRANI ÜZERİNE BİR TARTIŞMA VE SONUÇ	262
KAYNAKÇA	284
DİZİN	312

I GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı tarihyazımında cephe gerisine yönelik akademik ilginin artmasından çok daha önce, Türk akademisyen ve aynı zamanda savaş yıllarına tanıklık eden bir gazeteci olan Ahmed Emin (Yalman), tanınmış eseri *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye* kitabında “Savaşın Ahlakı” başlıklı bir bölüm yazmıştı. Bu bölümde, Türkiye halkının ahlaki açıdan, savaşın ekonomik ve toplumsal etkilerine direnmeye karşı herhangi bir hasmından çok daha az hazırlıklı olduğunu ve savaşın getirdiği mahrumiyetin toplumda ahlaki bir düşüklüğe yol açtığını ileri sürmüştü.¹ Farklı ideolojik kökenlere sahip birçok başka Osmanlı Türk entelektüeli, 20. yüzyılın şafağında sürekli ahlak buhranı meselesinden bahsetmişti, onlara göre bu buhran Birinci Dünya Savaşı yıllarında doruk noktasına ulaşmıştı. Peki, bu ne anlama geliyordu ve bu sorun nasıl ortaya çıkmıştı? Ve sonuç olarak asırlık bir imparatorluğun dağılmasına yol açan bir savaşın ortasında ahlakın tartışılmasını nasıl anlamlandırabiliriz?

Bu çalışma, ahlak buhranı polemiklerini ve bu polemiklerin Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı cephe gerisindeki ön koşullarını açıklamayı amaçlıyor ve ahlakla ilgili tartışmaların bu özel dönemde önemli siyasi, toplumsal ve kültürel tezahürleri olduğunu ileri sürüyor. Burada “ahlak”, dönemin toplumsal ve siyasi çalkantılarını deneyimleyen Geç Dönem

¹ Ahmed Emin Yalman, *Turkey in the World War* New Haven: Yale University Press, 1930, 239 [*Birinci Dünya Savaşında Türkiye*, çev. Birgen Keşoğlu, yay. haz. Serkan Yazıcı-Enis Şahin, ed. Derya Önder, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018].

Osmanlı toplumunun kültürel ve sosyal dönüşümünü görenin anahtar kavramıdır.

Bu konuya dair ilgim, aynı zamanda ahlakın modern Türkiye'nin toplumsal ve siyasi ortamındaki merkezî konumundan da kaynaklanmaktadır. Yaşam tarzı hakkındaki tartışmalarla iç içe geçmiş güçlü bir ahlak söyleminin Türk kimliğinin bir parçası olduğu ileri sürülebilir. Her Türk vatanı, "Avrupa'nın teknolojisini benimseyeceğiz, ahlakını değil" düsturunu bilir. Buna ek olarak, "din", "ataerkillik" ve "gelenek" terimlerini işe koşan ahlaki söylemler gündelik hayatta –özellikle Türkiye'nin taşra kentlerinde– hüküm sürmekte ve böylece mevcut toplumsal düzene yönelik potansiyel meydan okumaları bastıran önemli bir dinamik oluşturmaktadır. İlerleyen bölümler, günümüz Türk toplumunun fay hatlarının, Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyopolitik bağlamında nasıl temellendiğini farklı şekillerde tasvir etmektedir.

Birinci Dünya Savaşı, sadece imparatorluğun topraklarının dağılmasına değil, yanı sıra imparatorluğun Türkiye Cumhuriyeti'nin üzerine kurulacağı sosyokültürel dönüşüme de yol açmıştır. Geç Dönem Osmanlı entelektüellerinin Müslüman-Osmanlı kimliğinin önemli bir parçası olan ahlaka dair sürekli devam eden tartışmalarına rağmen bu alan, birkaç çalışma dışında, Osmanlı-Türk tarih yazımında genellikle bakir kalmıştır. Diğer yandan ahlak tartışmalarının dinle, özellikle de İslam'la yakından ilişkili olması nedeniyle, konu ilahiyatçılarca uzun uzadıya çalışılmıştır.² Bu tür çalışmaların tekrarlanan bir özelliği, ahlaka dair Geç Dönem Osmanlı metinlerini (özellikle Osmanlı İslam âlimleri, ulema tarafından yazılmış metinleri), tarih dışı, hayat boyu rehber edinilecek zamansız

² Bkz. Mustafa Çağrı, *Anahatlarıyla İslam Ahlakı*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000; Umut Kaya, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlak Eğitimi*, İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları, 2013; Hüsameddin Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak: Tanzimattan Cumhuriyete Kadar*, İstanbul: Dem Yayınları, 2006.

metinlermiş gibi ele almalarıdır. Oysa bu ahlak metinlerine yakından bakıldığında, söz konusu dönemin sosyal ve siyasi koşullarından kaynaklanan entelektüel tartışmaların bağlamı ortaya çıkmaktadır. Bu durum, sözü geçen metinlerdeki söylemlerin etkilerinin sadece ortaya çıktıkları dönemle sınırlı kaldıkları anlamına gelmez. Ahlaka dair bu tarihî tartışmalar, bugün tartışılan kültürel ve toplumsal kodların üslubunu ve tutumlarını da şekillendirmiştir. Günümüzdeki ahlak tartışmaları, Türk toplumunda –ve ayrıca diğer Ortadoğu ülkelerinde– ideolojik ve kültürel çatışmalara paralel olarak hâlâ devam etmektedir.

Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda ahlak buhranı olarak nitelenen bu konuda çalışmaya başladığımda, aklımda daha sonra fikrimi değiştirmek zorunda kaldığım iki varsayım vardı. İlk varsayımım, “ahlak buhranı” kavramının ekonomik zorluklar sebebiyle fuhuşun yaygınlaşmasından kaynaklanan toplumsal paniğin bir yansıması olduğuydu. İkinci varsayımım ise Osmanlı cephe gerisinde genel ahlakın korunmasına yönelik birçok cezaî tedbir alınmış olduğu yönündeydi. Bu son varsayımın ortaya çıkma nedeni, kısmen savaş döneminin olağandışı yapısından aldığı otoriter güçle Osmanlı Devleti’ni yöneten tek partiden –İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden (İTC)– kaynaklanıyordu. İlk varsayımımdaki fuhuşun aslında ahlaki tartışmaların ana başlığı olduğu doğrudu ancak fuhuş ile ahlaksızlık arasındaki nedensel bağlantının yönü, varsaydığım gibi değildi. Yani birbirine paralel birçok söylemde fuhuş, ahlaki çöküşün sebebi olarak kabul edilmemiş, daha ziyade bu çöküşün sonuçlarından biri olarak ele alınmıştı. Ayrıca fuhuşun tanımı, varsaydığımdan daha genişti ve her türlü ahlaka aykırılığı içeriyordu. Yanı sıra bu durum fuhuşun, daha geniş bir ahlaki çöküş tartışmasının küçük bir parçası olduğu anlamına geliyordu. İkinci varsayımımdaki İTC Hükümeti’nin, genel ahlakın muhafaza edilmesinin büyük önemini tamamen farkında olduğu doğrudu; ancak tartışmalar ne kadar hararetli olursa olsun, hükümet

hiçbir zaman cezaî tedbirler –en azından beklendiği kadar sert tedbirler– getirmemişti. Savaş döneminde yeni tedbirlerin getirileceğine dair birçok söylentiye rağmen hükümet, genel ahlakın ihlallerini geniş bir çerçevede tanımlamış ve son kararı mahkemelerin takdirine bırakmıştı.

Bununla birlikte ahlaki kaygılar, gerçekten de devletin aileye müdahalesinde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı vatandaşlarının onurunu korumak, seferberlik çabaları çerçevesinde önemliydi. İmparatorluğun itibarı ve Müslüman kimliğinin zarar görmesine dair kaygılarla yakından ilişkili olan fuhuş ve fuhuşa bağlı ahlaksızlıkların ortadan kaldırılması sırasında, savaşın toplumsal yıkıcılığına dair korkular, devlet müdahalesinin sınırlarının yeniden gözden geçirilmesini öncelikli hâle getirmiştir. Bazı durumlarda, kadın ticareti ve fuhuş biçimindeki ahlak dışı davranışlar, millî güvenlik gerekçesiyle kovuşturulmaya tabi tutulmuştur. Yine de, 1920'deki içki yasağı ve 1930'daki fuhuş yasağı dâhil, genel ahlakın korunmasında medet umulan cezai tedbirleri icra edecek olan, şaşırtıcı bir biçimde, savaş döneminin İTC Hükümeti değil, Türkiye Cumhuriyeti'nin Ankara Hükümeti olmuştur. Bu çalışmanın detaylı argümanlarını sunmadan önce, okuyucuya kavramsal ve bağlamsal bir çerçeve sunmak istiyorum.

Oxford Sözlüğü, ahlakı, “Kötü ve iyi ya da doğru ve yanlış davranış arasındaki ayrımla ilgilenen ilkeler” olarak tanımlar.³ Osmanlı Türkçesinde ise *ahlak* kelimesi, Arapça kökenli “huluk” veya “hulk” kelimelerinin çoğul hâlidir. Şemseddin Sami'nin meşhur sözlüğü *Kâmûs-i Türkî* ise ahlakı “. . . ya yaratılış ya da eğitim yoluyla insanların sahip olduğu ruhani ve içsel durum” olarak tanımlar.⁴

Bu temel tanımları aklımda tutarken, bir ahlak felsefesi

³ “Morality”, *Oxford Dictionaries*, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/morality>, erişim: 12.05.2017.

⁴ “. . . insanın yaratılışta haiz olduğu veya terbiye ile istihlal ettiği ahvâl-i ruhiye ve kalbiye”, Şemseddin Sami, *Kâmûs-î Türkî*, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1886, 82.

analizinden kaçındığım kadar, ahlakın katı bir tanımını yapmaktan da kaçınıyorum ve bunu konuyu bir tarihsel bağlama oturtma çabasıyla yapıyorum. Bu çalışma, okuyucunun ahlak görüşünü katı bir tanımla kısıtlamak yerine, ahlak ile etik arasındaki Hegelci ayrımı aşan geniş bir ahlak anlayışını takip etmektedir. Bir sosyal ve kültürel tarih çalışması olarak birincil kaynaklarda ahlak ya da ahlaksızlık olarak nitelendirilen veya tanımlanan her şey, analizimizin kapsamına girmektedir. Bu kapsam, yapılan çalışmanın felsefi ve sosyolojik analizlerin önemini inkâr ettiği anlamına gelmediği gibi, aksine bu analizlerden sosyolojik analizlerin ahlaki çalışmalarda tuttuğu ayırt edici yere bağlı olarak Osmanlı entelektüellerinin çalışmalarının daha iyi anlaşılması yolunda sosyolojik analizden faydalanmaktadır. Çalışma boyunca ahlakı, savaşın daha geniş bağlamında hem dışsal hem içsel gelişmeleri kapsayan birçok aktörün dâhil olduğu tartışmalı bir alan olarak değerlendirdim. Bu aktörler, devlet elitlerinden sıradan insanlara ve askerlerden entelektüellere kadar çeşitlilik göstermektedir.

Benzer şekilde çalışma, “ahlak buhranı”nın tek bir tanımını sunmaktan da kaçınmaktadır. Bunun yerine, bu kavramın biçimsel açıdan soyut olduğunu, ancak belirli olguları tanımlamada kullanıldığı zaman anlaşılacağını iddia ediyorum. Ahlak buhranının sadece fuhuşun yayılmasının bir sonucu olduğunu düşünen genel kanının aksine bu çalışma, geniş bir ahlak anlayışı ile toplumsal, kültürel ve siyasi dinamikleri kapsayan özgün bir bakış açısı önermektedir. “Ahlak buhranı” kavramı, genellikle Osmanlı Müslümanlarında, kamu yararı pahasına bireysel menfaatlerin izinden gitmenin ortaya çıkardığı ahlaki ve toplumsal değerlerin bozulmasına atıfta bulunmak için kullanılır. Bildiğim kadarıyla dönemin ahlaka dair yorum yapan hiçbir entelektüel, ahlak buhranının varlığını reddetmemiştir. Ancak bu entelektüellerin [ahlaki] çöküşe dair tanımları ve çözümleri farklıdır. Birinci Dünya Savaşı’nın bağlamı, tartışmaların özelliklerine dair derin bir

anlayış sağladığından, ahlaki çöküşün belirli ön koşullarını savaş bağlamıyla sınırlandırmaya çalışacağım.

Osmanlı İmparatorluğu tarihine kısa bir bakış, 19. yüzyıldan çok daha önceki toplumsal ve siyasi hayatta da ahlaki söylemlerin önemli bir yeri olduğunu gösterir. Örneğin nasihatnâmeler (nasihat edebiyatı), erken modern Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ahlaki söylemlere ve saiklere örnek teşkil eder. 16. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve 18. yüzyıla kadar devam eden bu edebî tür, görgü kurallarını öğretmeye ve devlet adamlarına çeşitli konularda tavsiye vermeye çalışmıştır. Bunlar, Machiavelli'nin *Prens*'i gibi Avrupalı edebî eserlerin benzeridir.⁵ Bu türün yazarları, dünya düzeninin (nizâm-ı âlem) aksamasına ve devletin gücünün zayıflamasına yönelik bir söyleme eşlik eden, artan yozlaşmayı ve toplumsal ve ahlaki hayatın bozulmasını vurgulayan katı bir ahlaki söylem kullanır. Abou-El-Haj, bu hikâyelerde yer alan erdemli ve açgözlü karakterler arasındaki “ahlaki kutuplaşma”nın, aslında yönetici elitler arasındaki siyasi mücadelelere atıfta bulunduğunu iddia eder. Koçu Bey ve Mustafa Ali gibi nasihatnâme yazarları, siyasal iktidarlarını yeni toplumsal sınıflar karşısında kaybederlerken, memnuniyetsizliklerini bu literatür aracılığıyla açıkça ifade etmişlerdir.⁶ Nasihatnâmelerin ve ahlaki söylemlerin yükselişi, piyasalaşma, vergilendirme ve toprak sistemi açısından büyük dönüşümlerin ve krizlerin ortaya çıktığı sosyoekonomik bir bağlamın ürünüdür.⁷ Ek olarak toplumsal cinsiyet, bu ahlaki söylemlerin merkezindedir. Bu durum, 16. yüzyılın en ünlü nasihatnâmelerinden biri olan, Kınalızâde Ali Efendi'nin *Ahlak-ı Alâî*'sinde [*Üstün Ahlak*] açıkça tasvir edilir. Baki Tezcan tarafından da tartışıldığı gibi,

⁵ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Syracuse: Syracuse University Press, 2005, 23; Abou-El-Haj, “The Ottoman Nasihatname as a Discourse over ‘Morality’”, *Mélanges Professeur Robert Mantran*, ed. Abdeljelil Temimi, Zaghuan: Cermondi, 1988, 18.

⁶ Abou-El-Haj, “The Ottoman Nasihatname...”, 19-20.

⁷ Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State*, 40-41.

Kınalızâde'nin eseri, esasen toplumsal “sınıflar” arasındaki “denge fikri”ne dayanır ve siyasal düzenin bekasını ataerkil ailenin korunmasıyla ilişkilendirir; çünkü ikincisi –ataerkil ailenin korunması– hane halkı üyeleri arasındaki hiyerarşinin kurulması için gereklidir.⁸ Aynı düzeyde önem taşıyan bir başka husus da elitlerin yüksek ahlak standartlarına dair beklentilerindeki toplumsal hiyerarşidir.⁹ Benzer şekilde 18. yüzyıldaki giyim kurallarıyla ilgili ahlaki söylemler, etnik ayrımlar, sınıf ve cinsiyet ayrımı temelinde toplumsal düzeni muhafaza etmeyi uman egemen sınıfların düşüncelerinden doğmuştur.¹⁰ Böylece Osmanlı Devleti, özellikle toprak kayıplarını takip eden krizlerden sonra, düzeni yeniden tesis etmenin aracı olarak ahlaki otoriteyi kurumsallaştırmıştır.¹¹ Kırılı; kahvehane, meyhane vb. kamusal alanları hedef alan tüketim yasalarının doğuşunda siyasi kriz bağlamının öneme vurgu yapar.¹²

III. Selim'in gündeminde ahlaki yenilenmeyi de içeren reform programı yeni düzen (nizâm-ı cedid), Osmanlı toplumdaki reform ihtiyacının göstergesi olarak ahlaki gevşekliği [moral laxity] vurgular.¹³ İmparatorluktaki ilk anayasal hareket olan Genç Osmanlılar 1860'ların ve 1870'lerin Tanzimat

⁸ Baki Tezcan, “Ethics as a Domain to Discuss the Political: Kınalızâde Ali Efendi's Ahlak-ı Alâî”, *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World: Istanbul*, 12-15 Nisan 1999, ed. Ali Çaksu, İstanbul: IRCICA, 2001, 112-114.

⁹ Leslie Peirce, *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, Berkeley: University of California Press, 2003, 6. Peirce, sadece topluluğun seçkin olmayan üyelerinin, kendilerinin seçkinlerden ahlaki olarak daha zayıf oldukları iddiasına karşı çıktıklarını vurgular.

¹⁰ Donald Quataert, “Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829”, *International Journal of Middle East Studies* 29, no. 3 (Ağustos 1997): 409.

¹¹ Quataert, “Clothing Laws, State, and...”, 411.

¹² Cengiz Kırılı, “The Struggle over Space, Coffeehouses of Ottoman Istanbul, 1780-1845”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Binghamton University, Binghamton, 2000, 38-49.

¹³ Alp Eren Topal, “From Decline to Progress: Ottoman Concepts of Reform - 1600-1876”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2017, 88-89.

elitlerini hedef alan muhalefetlerinde ahlaki eleştiriden faydalanmışlardır. Halkın yoksullaşmasından, devlet bütçesini yolsuzluk yaparak kullanan Tanzimat Dönemi bürokratlarını sorumlu tutmuşlardır.¹⁴ Genç Osmanlılar, bu bürokratların karakterlerini ahlaki niteliklerine göre ayırt etmek için, zamanın yeni edebî türü olan romanı başarıyla kullanmışlardır. Ahlakı bozuk kahraman, kendi toplumuna tamamen yabancılaşmış, “özenti”, yalnızca görünüşte “Avrupalılaştı” üst sınıf bir karakter olarak snop (Türkçede züppe, hoppa ve gösteriş düşkün) terimleriyle de ifade edilir) figürüyle temsil edilir. Snopluk aşırı Batılılaşmanın ucube bir sonucu olarak tarif edilir. Diğer yandan yeni ile eski arasındaki dengeyi bulan, bilinçli Batılılaşma vizyonu ile toplumda ideal bir birey olarak görülen örnek bir karakter de vardır. Bu edebi akımın en ünlü örneği *Felâatun Bey ile Rakım Efendi*, öncü romancı Ahmed Midhat tarafından yazılmıştır.¹⁵

Genç Osmanlılar'ın, kendi zamanlarının ahlaki söylemine katkısı, dönemin bilimin toplumsal kabulü üzerine tartışmasını da içermektedir.¹⁶ Müslümanların Avrupalılarca üretilen yeni bilgiyi, yani bilimi benimsemeleri ama İslami ahlak değerlerini de korumak zorunda oldukları şeklindeki, günümüze dek savunulan bakış açısını ileri sürmüşlerdir. Bilimsel bilginin benimsenmesine İslami vurgunun eklenmesi, sadece Tanzimat elitlerine yöneltilen ahlaki eleştiriden yararlanmak ve bu düşüncüyü kitleler arasında popülerleştirmek için üretilmemiştir; söz konusu bilim ve ahlak formülü, 1830'larda ve 1848'de bütün Avrupa'da yaşanan toplumsal krizler ve isyanlarla gün

¹⁴ Topal, “From Decline to Progress: ...”, 156-157.

¹⁵ Ahmet Mithad, *Felâatun Bey ile Râkım Efendi*, İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1875. Türkçeleştirilmiş birçok versiyonunun yanında, romanın İngilizce bir tercümesi de bulunmaktadır, bkz. Ahmet Mithad Efendi, *Felâatun Bey and Râkım Efendi: An Ottoman Novel*, çev. Melih Levi ve Monica M. Ringer, Syracuse: Syracuse University Press, 2016.

¹⁶ Bkz. M. Alper Yalçınkaya, *Learned Patriots: Debating Science, State, and Society in the Nineteenth-Century Ottoman Empire*, Chicago: University of Chicago Press, 2015.

yüzüne çıkan, modernleşmenin mümkün sonuçlarına karşı toplumsal düzeni korumanın kalkanı olarak da geliştirilmiştir. Bu yüzden Yalçinkaya, Genç Osmanlılar'ın bulduğu çözümün “. . . yeterli miktarda doğru anlaşılmiş yeni bilgi ile kişinin kendi toplumsal mevkisini sorgulamadığı bir anlayışın, yani bilim ve ahlakın birleşiminin” bir sentezi olduğunu ifade eder.¹⁷

Bütünüyle değerlendirildiğinde ahlaki söylemlerin yükselişinde geçiş dönemlerinin kayda değer bir rolü olduğunu ileri sürmek mümkündür. Ancak her dönem kendi özelliklerinin ışığında değerlendirilmelidir. Geç 19. yüzyıl ahlak buhranı tartışmalarını erken modern dönem söylemlerinden ayırt eden noktanın, bu tartışmaların kapsayıcılıkları olduğuna inanıyorum.

Özellikle 1908 Jön Türk Devrimi'nden sonra basının gelişmesi, okuryazarlık oranının artması ve gazetelerin geniş tirajına bağlı olarak farklı toplumsal geçmişlerden gelen yeni yazarların ve okurların katılımıyla ahlak tartışmaları daha fazla çok sesli hâle gelmiştir. Bu tartışmaların popüleritesi, özellikle kadınların tartışmaya katılmalarıyla, ahlaki söylemlerin monologdan diyaloga dönüşen doğasına da katkıda bulunmuştur. Bu durum, yönetici elitlerin ve çevrelerin ahlaki otorite üzerindeki tekellerinin, sorgulanmaya açık ve savunmasız hâle geldiğine işaret etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kapitalizmiyle artan ekonomik bütünleşmesi, toplumsal ve ekonomik çatışmaları da artırmıştır ve bu bütünleşmenin sonuçları, kültürel kutuplaşmanın artışıyla da kendini göstermiştir.¹⁸ Özellikle edebî eserlerde beliren ahlak teması, bu problemlerle özdeşleşmiş ve genel bir toplumsal panik

¹⁷ Yalçinkaya, *Learned Patriots*:..., 54-55.

¹⁸ Kapitalizmin Osmanlı İmparatorluğu'na nüfuz etmesinin tarihi için, bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*, İstanbul: Türkiye Ekonomi ve Toplumsal Vakfı, 1994; Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*, New York: New York University Press, 1983.

söylemine dönüşmüştür.¹⁹ İlerleyen bölümlerde görüleceği gibi, Osmanlı reformist çevrelerindeki ahlaki çöküş söylemi, geç 19. yüzyıl ve erken 20. yüzyıl Avrupası'ndaki yozlaşma, çöküş ve yeniden doğuş hakkındaki entelektüel tartışmaların da bir yansımasıydı.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumun refahını tehdit edebilecek ürünlerin tüketiminin denetlenmesine yönelik yasalar ve alınan çeşitli önlemlerin yanı sıra toplumun eğitilmesi konusu da, ahlaka yapılan vurgu açısından bilimsel ilginin konusu hâline gelmiştir. Osmanlı bürokratik ve askerî modernleşme sürecinde eğitime merkezî bir rol biçen Somel, Tanzimat ve Hamidiye dönemleri boyunca halk eğitiminin; taşrada düzen, disiplin ve maddi ilerleme gibi modern düşüncelerin Osmanlı Devleti ve Sünnilik ideolojileriyle birlikte aşılması için bir araç olduğunu tartışmıştır.²⁰ Ona göre Osmanlı'nın eğitim reformları, 1860'lara kadar, merkezî otoritenin yeniden üretilmesi için "itaat ve sadakat" aracılığıyla "ahlaki ve dinî değerlerin aşılandığı eski eğitim geleneği"ni muhafaza etmiştir.²¹ Somel, özellikle siyasal kriz dönemlerinde çocukların ve yetişkinlerin merkezî otorite tarafından sık sık camilere [gitmenin] ve Kur'an kurslarına katılmanın mecburi tutulduğunu ileri sürer.²² Diğer yandan da Sadık Rıfat Paşa'nın *Ahlak Risalesi* gibi ahlaki ders kitapları, Tanzimat Dönemi eğitim anlayışını temsil eder ve ideal toplumsal normları şekillendirmek için hem dinî hem rasyonel gerekçeler sunar.²³ Hamidiye Dönemi (1876-1909) boyunca, okul müfredatlarında

¹⁹ Müge Özoğlu çalışmasında bu paniği 20. yüzyılın başlarındaki edebî eserlerde Osmanlı İmparatorluğu'nun azalan gücüne referansla erkeklik bakış açısından tartışmaktadır. Bkz. Müge Özoğlu, "Modernity as an Ottoman Fetish: Representations of Ottoman Masculinity in Kesik Bıyık", *Masculinities Journal*, 6 (2016): 79-101.

²⁰ Bkz. Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy, and Discipline*, Leiden: Brill, 2001.

²¹ Somel, *The Modernization of Public Education...*, 6.

²² Somel, *The Modernization of Public Education...*, 7.

²³ Somel, *The Modernization of Public Education...*, 62-64. Alp Eren Topal'a *Ahlak Risalesi*'nin Latinize edilmiş hâlini benimle paylaştığı için teşekkür ederim.

dinî ve ahlaki değerlere biraz daha önem verilmiştir. Benjamin Fortna, İslami ahlakın seküler okullardaki ağırlığını incelediği eserinde “dinî ve seküler arasındaki keskin ayrım” argümanına karşı çıkar. Bunu yaparken hem “Osmanlı’nın meşruiyeti için elzem olan geleneksel İslami vurguya” hem “dünyevî ve dindışı yeni eğitim mefhumunun yarattığı iyimserliğe” dikkat çeker.²⁴ Ona göre 19. yüzyılda halk eğitiminde ahlak eğitimi, Osmanlı ya da Hamidiye örneklerinin benzersiz oluşundan ziyade genel bir eğilimi temsil eder.²⁵ Nitekim Hamidiye devlet okulları, “yabancı müdahalesi ve dâhili ahlaki çöküş”le savaşmak için ahlaki eğitimi araçsallaştırmaya çalışmıştır.²⁶

Betül Açıkgöz, 1908-1924 yılları arasında Osmanlı okul ders kitaplarını çalıştığı doktora tezinde Hamidiye Dönemi’nden sonra bile ahlak eğitiminin halk eğitiminin merkezinde yer aldığını ama bunun farklı bir yolla yapıldığını ileri sürer: “Meşrutiyet yıllarında ahlaka, sadece Allah’ın rızasını kazanmak ve ahiret hayatını garantiye almak için değil, aynı zamanda bu dünyanın kurtuluşu ve mutluluğu olan refah ve ilerleme amacıyla da ihtiyaç vardır. İkincisini epey vurgulanmıştır ve öncelik de ona verilmiştir.”²⁷ Birinci ve İkinci Balkan savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşanan ahlaki çöküşün, savaşlarda toprak kaybıyla sonuçlandığını iddia eden “diriliş tezi” de okullardaki ders kitaplarına dâhil edilmiştir.²⁸

Cinsel normlar ve toplumsal cinsiyet rollerine yönelik vurgu, ahlak buhranı tartışmalarının önemli bir bölümünü oluşturmuştur.²⁹ Nitekim bu da ne Birinci Dünya Savaşı’na ne

²⁴ Benjamin Fortna, “Islamic Morality in Late Ottoman ‘Secular’ Schools”, *International Journal of Middle East Studies* 32, no. 3 (2000): 375.

²⁵ Fortna, “Islamic Morality in Late Ottoman ...”, 373.

²⁶ Fortna, “Islamic Morality in Late Ottoman ...”, 375.

²⁷ Betül Açıkgöz, “The Epistemological Conflict in the Narratives of Elementary School Textbooks (1908-1924)”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2012, 80.

²⁸ Açıkgöz, “The Epistemological Conflict in ...”, 81.

²⁹ Birinci Dünya Savaşı ve ateşkes dönemi boyunca, ahlaki çöküş, toplumsal sorunlar